

Gyenge Enikő, Budapest

Lajtha László (1892-1963)

Portré és főhajtás, dokumentumokkal

Lajtha László a közkeletű meghatározások szerint a 20. század első felének Bartók Béla és Kodály Zoltán mellett legjelentősebb magyar zeneszerzője, népzenekutatója és zenepedagógusa. De mivel a kor ennél jóval többet kívánt egy magyar zenésztől, egyben zongoraművész is volt, karmester, egyházzenesz, hangversenyszerkesztő és zenei ismeretterjesztő, hangszertörténeti szakember, nemzetközi néprajzi szervezetek vezetője, a tudományos élet hazai és európai szervezője.

Nagy külföldi sikerek és mérsékelt hazai elismerés, majd teljes mellőzöttség: így jellemezhetjük tömören és találóan Lajtha pályáját. Egyrészt a második világháború előtti párizsi zenei élet állandó sikeres szereplője. Másrészt a magyar zenei életből mindig „kilógó”, erős személyiség, aki nem tagja iskoláknak és érdekcsoportoknak, így sokszor a perifériára szorul. Az ötvenes években pedig valóságos kitaláltként él Budapesten. Azon kevesek egyike volt, akik semmilyen módon nem működtek együtt a rendszerrel. Nem írt Sztálin-kantátát, vagy egyéb, a rendszert dicsőítő zenét. A hatóság „politikai ellenállónak” tartotta, állásai sorra megszűntek, nyugdíja nem volt, útlevelét 14 évre bevonták, külföldön élő fiait-unokáit nem láthatta, művei csak elvétve szólalhattak meg. A hatvanas évek elejének enyhülő politikai légkörében utazhatott először újból külföldre, ahol szinte kézzel a kézre adták, ösbemutatói voltak, hangversenyek, konferenciák díszmehívottjaként tisztelték. Karrierje újból felfutott, de a siker gyümölcseit korai halála miatt nem élvezhette.

Lajtháról ma is aránylag keveset hallani, mellőzöttsége, meg nem értettsége szembeszökő. Egészen egyéni utat járt be, nagy egyéniség volt, ma azt mondanánk rá: nehéz ember. Pályáját és személyiségét egy nehéz, ellentmondásos korszakba ágyazva kíséreljük meg felvázolni dokumentumok felhasználásával.

1. Szellemi portré

Pályájának indulásáról, tanulmányairól így vall egy fiatalkori levelében: „Az én gyermekkorom egész más volt, mint a többieké... Másfél éves koromban tudtam már betűzni, és mint hatéves gyermek, megvoltak a kedvenc könyveim. Akkor kezdtem zongorázni tanulni is, és hétéves koromból származnak az első kompozícióim. Mint gimnazista, a régi literatúrát kerestem, filozófiát tanultam, logikát és lélektant, és a francia poétákat szerettem, Villont és Baudelaire-t. Serdülő ifjú koromban, 17-18 éves koromig vágtam az első utakat, ekkor végeztem azokat a komoly és fontos tanulmányokat, amelyeket mások csak később szoptak. [...] Nekem magamnak kellett rájönnöm mindenre... Igaz, hogy szakemberek, jók, voltak a mestereim, úgy itthon, mint külföldön. De amikor hozzájuk kerültem, azt mondták: ez a legjobb tanítványom, és mire vége lett a

kurzusnak, a kitűnőt vagy a jó osztályzatot megadták ugyan, és elismerték, hogy tudok, de búcsúzáskor úgy végeztünk: ne mondja, hogy a tanítványom volt, semmi közünk egymáshoz...” Ebből a levélrészletből is kitetszik, hogy Lajtha fiatal korában sem lehetett simulékony egyéniség. Herzfeld Viktor, Kodály Zoltán, Vincent d'Indy voltak zeneszerző-mesterei, közülük kerülhetett ki az is, aki megtagadta őt, mint tanítványát. Bartók hatására kezdett népzene kutatással foglalkozni, majd több évig volt Bartók legközelebbi munkatársa volt a Néprajzi Múzeumban. Zeneszerzőként a francia zenekultúrát és a magyar népzénet vallotta legfontosabb gyökerének. Művei nagy részét Párizsban mutatta be. A második világháború előtt évente több hónapot töltött a francia fővárosban, francia kiadója volt, a francia zenei élet részévé vált.

Bár élethivatásának a zeneszerzést tekintette, nem volt az elefántcsonttoronyba zárkózó alkotó típusa. A Népszövetség, majd az UNESCO által életre hívott nemzetközi néprajz-szervezetek keretében végzett évtizedeken át kultúrdiplomáciai munkát. Külföldi tapasztalatait itthon hasznosította, sokat köszönhet neki a magyar kultúra és a professzionális zenei élet, hiszen volt a Magyar Rádió munkatársa és igazgatója, a Nemzeti Zenede tanára és igazgatója, a Néprajzi Múzeum munkatársa és igazgatója. Külföldi sikereinek koronája volt, amikor 1955-ben a magyar művészek közül elsőként a Francia Akadémia rendes tagjává választották.

2. Lajtha és Bartók kapcsolata

Lajtha és Bartók legendásan jó viszonyban voltak. Bartók egy ideig Lajtha zongoratanára volt, majd atyai jóbarátként segítette fiatal pályatársát. Ő hívta fel a figyelmét a francia zenekultúrára, az ő hatására kezdett el népzénet gyűjteni, de személyes ügyekben is jelen volt Lajtha életében.

Az ifjú zeneszerző-tudós az első világháború legelején ismerte meg a színinövendék és orvostanhallgató Hollós Rózát. Házasságukat mindkét család ellenezte, valóságos Montague-Capulet ellentétben álltak. Így a fiatalok a háború után 1919-ben titokban, kalandosan keltek egybe.

A világháború négy éve alatt Lajtha a fronton volt. Menyasszonyával titokban levelezett. Mivel nem címezhetette Rózák lakására a leveleket, Bartók volt a postás, az ő címére, a Zeneakadémiára érkeztek Lajtha levelei a frontról.

Bartók emberileg, szakmailag nagyra tartotta Lajthát. „Kodályon és Lajthán kívül nincs értékes zeneszerzőnk”, írta 1920-ban Philip Heseltine angol zenetudósnak írott levelében. Az utóbbi „Modern Hungarian Composers” című, 1922-ben a The Musical Times-ban megjelent cikkében elsőként írt a külföldi szakírók sorában Lajtháról: „Nagy mértékben hatott rá Bartók, de semmi esetre sem pusztán imitátor. Zenéje teljesen egyéni, olykor száraz és riasztó, de sohasem közhelyes. Valóban úgy látszik, a közhelytől és a géniusz megkülönböztető érintésétől való félelem fosztja meg Lajthát az egyszerű szolás bátorságától.”

3. A népzene gyűjtő

A népzene gyűjtő utak végigkísérték Lajthát egész életén. 1952-ben fiának írt önéletrajzi levelében így ír erről: „1910-ben, Bartók példája nyomán önállóan mentem el először népdalt gyűjteni. [...] Már első utam Erdélybe vezetett és a háború kitöréséig ott dolgoztam, ott tanultam meg a folklorista mesterséget. Ez a népzene otthonom lett, és minden mesternél jobban hatott reám. Bartók közelségéből kiindulva, ez a népzene és a párisi iskola tartatta meg azt a kis ösvényt, melyen elindultam, s amelyet az első világháború szakított meg”. Lajtha – az énekes népzene összpontosító Bartókkal és Kodályjal ellentétben – elsősorban a hangszeres népzene gyűjtésére összpontosított. Híressé vált forradalmi jelentőségű széki hangszeres gyűjtése. Aprólékos, már-már szórszállhasogatón hiteles lejegyzésmódját mai néprajzosok csodálattal tanulmányozzák.

4. A zeneszerző

Lajtha zeneszerzői életműve 69 opusszám alatt változatos műfaji képet mutat. A 20. század zeneszerzői között aránylag ritka jelenség, hogy 9 szimfóniát komponált, talán ez a műfaj jelenti zeneszerzői oeuvre-je csúcsát. Utolsó szimfóniáinak sikeres párizsi bemutatói nyomán Maurice Fleuret hosszabb tanulmányában Lajthát „a 20. század egyik legnagyobb szimfonistájának” nevezte.

Lajtha rajongott a legújabb technikáért, például elsők között szorgalmazta, hogy a népzene annak hiteles környezetével, a hozzátartozó szokásvilággal, a táncokkal együtt hangosfilmre rögzítsék. Talán nem véletlen, hogy a 20. század jelentősebb magyar zeneszerzői közül éppen ő írt nem is egy hangosfilmhez kísérőzenét. 1935-ben Georg Hoellering osztrák filmrendező eljött Magyarországra és beleszeretett a Hortobágyba. Egy néprajzi filmet készített e tájegység embereiről és állatairól, amatőr színészekkel. Amikor készen voltak a képek, felkereste Bartókot a Néprajzi Múzeumban, hogy komponálna filmzenét hozzá. Bartók Lajthát ajánlotta a feladatra. Lajtha pedig Móricz Zsigmondot, a puszta kiváló ismerőjét, aki a „Komor ló” című novellájából írta meg a film forgatókönyvét.

A „Hortobágy” sikerén felbuzduló Hoellering újabb feladatra kérte fel Lajthát. 1947-ben egy évre Londonba hívta, hogy a Nobel-díjas T. S. Eliot „Gyilkosság a székesegyházban” című, Thomas Becket vértanúságáról szóló verses drámája filmváltozatához írjon zenét. Az Eliottal való első találkozásáról így számol be Lajtha: „Tegnapelőtt találkoztam vele először. Hoellering kicsit drukkolt. (Ő tagadta, de én láttam rajta, főleg abból, hogy igen akart egy kicsit előkészíteni s kitanítani). Persze, a valóság egészen másképp történt. Először beszélgettünk. Aztán rátértünk a drámára. Elmondtam, hogy gondolom a zenei beosztást. Hogy formáltam meg a muzsikát és hogy[an] formálja az én elgondolt muzsikám [...] a drámának azt a részét, amelyet megzenésíteni akarok. Eliot először hallgatott, hallgatott, majd közbeszólt és lelkesedett, végül kijelentette, hogy kevesen értették meg annyira költői elgondolását, mint én. Szerényen és kedvesen: „az ön zenéjével lesz csak igazi film, nagyon segíteni és emelni fogja szavaimat, gondolataimat s elképzeléseimet”. Semmire semmi kifogásoló megjegyzés. Távozáskor – másfél óra lett a tervezett félórából – melegen, barátsággal búcsúztunk. Hoelle ragyogott a boldogságtól. A büszkeségtől is. Hisz én az ő muzsikusa vagyok. Azt mondta, Eliot igen éles kritikus, igen őszinte, és ha valami nem abszolúte tetszik neki, bizony mindig megmondja valahogyan. Tegnap valaki (sajtó) felkereste Hoellét s megkérdezte, mi újság velem kapcsolatban. Mire ő büszkén nyilatkozta:

a „Murder” zenéjét írja T. S. Eliottal való egyetértésben. Ez meg [...] igen nagy szó, hiszen ti otthon nem is tudjátok, milyen nagy ember ő itt. Illetőleg nemcsak itt, hanem az egész angol olvasóvilágban.”

5. Kapcsolata a magyar zenei élettel

Lajtha a háború után Budapesten jelentős állásokat töltött be: a Magyar Rádió zeneigazgatója, a Néprajzi Múzeum igazgatója, a Nemzeti Zenede főigazgatója volt. 1948-ban, egy éves londoni tartózkodás és sikerek után, barátai figyelmeztetése ellenére úgy döntött: hazajön. És ekkor hirtelen megváltozott körülötte minden. Nyugati kapcsolatai, hajlíthatatlan jelleme, bátor kiállása miatt a kommunista hatalom számára gyanússá, veszélyessé vált. Állásait, megélhetési forrásait sorra elveszítette, útlevelét bevonták, műveit nem játszották, külföldön maradt fiaival nem találkozhatott. Időnként értékesebb tárgyainak, festményeinek eladásából tartotta fenn családját.

A szétszakadt család részei levelek útján érintkezett egymással. A hivatalos postán küldöttékben virágnyelven fogalmaztak. Néha diplomáciai futárposta vitte a hírt, és e cenzúrálatlan levelekből megdöbbentő kép rajzolódik ki az 1950-es évek nyomasztó politikai légköréről, a Lajtha körüli bizalmatlanságról, ellenségeskedésről. Párizsi kiadójának, Leducnek írta 1952-ben egy cenzúrázatlan levélben: „Azt tapasztalva, hogy a hivatalos elnyomás ereje napról napra fokozódik, Önre hivatkozva határozottan megtagadtam a hegedűverseny megírását. Lehet, hogy még emlékszik rá: egyik utolsó levelemben említettem, hogy megrendelték és Ön válaszában „engedély” adott rá. De időközben végiggondoltam a dolgot. Veszélyes dolog visszakozni és a legcsekélyebb engedményt is tenni. Ha elfogadom a hivatalosság ajánlatát, megvan a precedens, és nem lesznek érveim visszautasítani egy Sztálin-kantáta, vagy egy egyéb vonalas, vagy ahogy itt mondják realista-optimista mű megírását. Ezért hazudtam nekik, azt állítván, hogy kaptam Öntől egy másik levelet, amelyben bizonyos tartózkodással említette a versenyművet [...]”.

1951-ben a „Gyilkosság a katedrálisban” két nagydíjat kap a Velencei Filmfesztiválon. A filmzenéből készült II. szimfónia is elindul a siker útján. Kiadójának írja 1951-ben: „III. Szimfóniámnak nagy visszhangja volt Magyarországon. A londoni rádió több műsorában is beszámolt a velencei sikeréről és ez a díj itthon számos kellemtelenségtől mentett meg. Ugyan nem említik a szerzőt (T. S. Eliot, a nagy angol költő, 1950 Nobel díjasa), nem beszélnek a témáról (angliai Szent Tamás mártírúma) – erről különösen hallgatnak –, csak arról vesznek tudomást, hogy egy ‚bizonyos’ film, amelynek én írtam a zenéjét, díjat kapott egy ‚bizonyos’ fesztiválon. Mivelhogy még mindig nagyon érzékenyek a nyugati sikerekre, büszkék rá és elnézik nekem, de ismétlem, a film említése nélkül.

Lajtha muzsikája nem felelt meg az akkori kultúrpolitika kívánalmainak, „a nyugat-európai kozmopolitizmus és formalizmus” követőjének tartották. Tamási Áronnal közös alkotásukat („A bújdosó lány”, 1953) sovíniszta, irredenta lázításnak minősítették és betiltották. 1958-ban írta fiainak Nyugatra: „[...] az idei szezonban Magyarországon nyilvános hangversenyen egyetlen művem sem hangzott el, sőt, nyáron a Károlyi kertben tartandó népszerű hangversenyeken Kodálytól kezdve vagy húsz magyar zeneszerzőtől játszanak egy-egy zenekari művet, csak éppen én vagyok az a zeneszerző, kit teljesen kihagytak, kitől nem játszanak semmit. Ennek természetesen politikai oka van, amit meg is mondtak nekem.”

Közben Nyugaton rendszeresen felcsendültek művei, kiváló művészek előadásában, igen elismerő kritikákkal, de Lajtha a sikerekről csak a nyugati barátok leveleiből és a neki elküldött újságcikkekből értesülhetett.

1955-ben George Enescu halálával megüresedett egy hely a Francia Akadémia halhatatlanainak széksoraiban. Florent Schmitt Lajthát javasolta a román zeneszerző utódjául. Guy Turbet-Delof, a budapesti Francia Intézet igazgatója, válaszlevelében támogatja Schmitt javaslatát:

„Uram, kedves mester,

Ön volt oly szíves és megosztotta velem szándékát, hogy az Institut de France (Francia Szépművészeti Akadémia) új levelező tagjává – George Enescu román zeneszerző megüresedett helyére – Lajtha László magyar zeneszerzőt szeretné javasolni, és véleményemet kérte ezügyben.

Köszönöm az irántam tanúsított bizalmát. Talán az Akadémia megtehetné, hogy hivatalos úton fordul a Külügyminisztériumhoz, így az minden bizonnyal hiteles véleményt mondhatna Lajtha úr esetleges jelöléséről. A magam részéről mindemellett a legnagyobb örömmel válaszolok kérdésére – természetesen magánemberként.

A legmelegebben csatlakozom az Ön javaslatához, mivel Lajtha László művészi, tudományos és politikai érdemei a legmesszebbmenően igazolják ezt.

1. Művészi érdemei. Az alig több mint hatvan éves Lajtha László mennyiségi és minőségi tekintetben egyaránt jelentős zeneszerzői életművet mondhat a magáénak. Kiemelném mintegy tíz vonósnégyesét, öt szimfóniáját, két miséjét, számos egyéb zenekari és kamaraművét, kórusait, zenéjét T. S. Eliot Gyilkosság a székesegyházban c. filmjéhez, két balettjét, Madariaga librettójára készült operáját stb. E műveket számos országban nagy sikerrel játszották, különösen Franciaországban és Amerikában. Jelenleg a kritikusok Lajthát a kortárs zene egyik legjelentősebb képviselőjének tartják. Másrészt jól ismert tény, hogy a zeneszerző fiatal kora óta, részben személyes baráti kapcsolatai, részben művészi irányultsága okán az ún. párizsi iskola tagja. Műveinek állandó kiadója párizsi kiadó. Joggal hasonlították zenéjét egy olyan egy érméhez, amelynek anyaga magyar, megmunkálása francia, árfolyama egyetemes?
2. Tudományos érdemei. Bartók Béla halála óta Lajtha Kodály Zoltánnal együtt a nagy magyar folklóriskola legavatottabb képviselője. Néprajzi publikációi és nemzetközi néprajzi társaságokban betöltött szerepe egyként igazolják tudományos munkásságának értékét.
3. Politikai érdemei. Lajtha L. azon igen ritka magyar személyiségek egyike, akik egyetlen kompromisszumra sem voltak hajlandóak az országot hét éve uraló rendszerrel szemben. Így meg tudta őrizni művészi és emberi függetlenségét, állandó bizonyítékát adva szellemi tartásának és a nyugati kultúra iránti elkötelezettségének. Külön említésre méltó franciabarát magatartása: ez leginkább abban a hatékony szervezőmunkában nyilvánul meg, amelyet évek óta a – Magyarországon a német (1945 előtt) és a szovjet (1948 után) kultúrbefolyás miatt háttérbe szorult – francia kultúra itteni terjesztése terén végez.

Befejezésül egy olyan érvelés is felhozható, amelyet – az előbbiekhöz hasonlóan – magánemberként közlök Önnek: különösen kívánatosnak tűnik, hogy a jelenlegi nemzetközi feltételek közepette George Enescu utóda szintén egy közép-európai zeneszerző legyen. Úgy Magyarországon, mint Romániában és a többi szomszédos országban létezik egy bizonyos – jelenleg többé-kevésbé szunnyadó – franciabarát hagyomány, amelynek felélesztése sokkal könnyebb lenne, ha Franciaország nagyobb figyelemmel fordulna Európa e régiójában élő barátai iránt. Lajtha L. akadémiai tagjelölése – a legnagyobb külföldi tekintélynek örvendő Szépművészeti Akadémiáé – önmagában is messzemenően indokolt, de az előbb jelzett körülmények – melyeket aligha lehet figyelmen kívül hagyni – a döntést különleges állásfoglalássá avatnák.

Kérem, uram és kedves mester, fogadja a legőszintébb tiszteletteljes üdvözetemet,

Guy Turbet-Delof"

A tagságot távollétében ítélték oda Lajthának, székfoglaló beszédét nem tarthatta meg, hiszen újból nem kapott útlevelet.

A mindennapi gondok rendkívül nyomasztották. Ábel fiának írta Amerikába, 1957-ben: „Ne haragudj, édes Ábikám, hogy egyéb kérésekkel is megterheltelek. [...] Ha kérek valamit, azért van, mert Pesten nem kapni semmit. Textíliát, ruhaneműt, fehérneműt nem lehet vásárolni. Amit kapni lehet, az rongy és drága. Állítólag gyártanak jobb minőségű anyagot is, de az mind exportra készül, vagy néhány húsfazékhoz közel álló tud talán szerezni belőle, de én semmi esetre sem jutok hozzá. [...] Ruhatáram hiányait tehát semmiképpen sem tudom pótolni. Ezért volt, hogy egy téli nadrágot kértem Töletek. Közben azonban eltelt az idő, vele a tél is, úgyhogy most már nem aktuális. Talán majd nyárra fogok kérni egy nyári nadrágot. Akkor majd elküldöm a méretet. A ruhacsomagot küldjétek Leducön keresztül. Ha a nadrágot összegyűritek, és azt írtátok a csomagra, hogy ‚használt‘, Leduc csak igen kevés vámot fog fizetni érte. Leduc meg hozzám diplomáciai úton juttatja el, hogy itt semmi vámot ne kelljen fizetni érte.”

Meglepetésként érte és inkább bosszantotta, hogy 1951-ben népzenekutatói munkássága miatt Kossuth-díjat kapott. Az indoklást különösen sérelmesnek érezte, hiszen ezzel zeneszerzői életművét semmibe vették. Csak barátai rábeszélésére vette át a díjat, és azonnal szét is osztotta a vele járó összeget.

A Kossuth-díj odaítéléséről a bizottság egyik tagja, Asztalos Sándor, a „Muzsika” című folyóirat egyik 1966-os számában írja le emlékeit. Írása „Levél Lajtha László özvegyéhez”, amely az utókor számára megdöbbentő, elgondolkodtató elemeket tartalmaz: „Hogy a magyarság mivel tartozik Lajtha Lászlónak, elég rég tudtam. 1950-51 fordulóján a honi sötétség és rosszindulat teljesen váratlan helyein is felbukkanó falait valamelyest sikerült áttörni. Tartozom az igazságnak azzal, hogy most, amikor már Révay József is halott, Rózsika néninek leírom: először Révay értette meg, miről van szó. Éppen ő, akit a legkeményebb diónak véltek... A legkeményebb dió, akivel szemben az élére állított drámai szituáció erőszakosságát kellett igénybe vennem a Kossuth-díj bizottság utolsó ülésén, és akivel az előző ülésen is szakadatlanul hadakoznom kellett, maga Kodály volt...”

Lajtha az 1956 utáni állapotokról így számolt be fiainak: „[Lajtháné beszúrása:] (Itt ma a terror erősebb, mint valaha; éjjel cipelik el újra az embereket. Örülök, hogy Apa nem jár sehova, egészségi állapota miatt). Te, Ábikám, ne dolgozd agyon magad kimenekült magyarokért, és Te is, Lacikám, vigyázz arra, kivel barátkozol és kivel vagy bizalmas. A kimenekültek között sok az olyan, aki a szabadságharcban részt vett és ki kellett mennie, még több az olyan, aki kényelmesebb és jobb életre vágyódott, de sajnos, van másfajta is. [...] Tudok olyanokról, akik lefölozték a kommunizmus minden előnyét, és azután most a letört, elszegényedett országból kimenekülve áldozatoknak, hősöknek adják ki magukat. Hogy mi mért maradtunk itthon? Azt hiszem, nem érdemes rá felelni, tudjátok ti is.”

Az 1956-os események idején soproni gyűjtőúton volt, viszontagságos módon került haza, ezt követően érte első szívrohama. A forradalom gondolatát megörökítő 7. szimfóniáját is Párizsban mutatták be, hatalmas sikerrel. Lajtha természetesen nem utazhatott ki az ősbemutatóra. A magyar kultúrpolitika rokonszenvtüntetést vélt kihallani a hosszú percekig tartó lelkes méltatásból. A budapesti bemutató előtt Lajtha később híressé vált nyilatkozatában magyarázta a művet és a benne rejlő forradalmi ihletet.

Élete végén vigaszt jelenthetett számára, hogy 1962-ben végre ismét Nyugatra utazhatott. Oslóban, Londonban, Párizsban, Strasbourgban, Monte-Carlóban ünnepelték. Hét évvel megválasztása után végre elfoglalhatta székét a Francia Akadémián, tudományos előadásokat tartott, vezényelt, jelen lehetett művei bemutatóján, zeneszerzőversenyen zsűrizett. Találkozott családtagjaival (ekkor ismerte meg menyeit és négy közül két unokáját), barátaival és a Leduc kiadóval, amely egyéves meghívást ajánlott fel neki és feleségének. Szándéka szerint csak néhány hónapra utazott haza. Itthon ismét belevetette magát a népzenei gyűjtőmunkába, s a komponálást, a bemutatókat illetően is tele volt tervekkel. Azonban 1963. február 16-án – néhány nappal utolsó gyűjtőtúja után – a második szívroham hirtelen véget vetett életének. Jelképesnek tűnhet, hogy utoljára a Vas megyei Bucusi községben gyűjtött, utolsó feljegyzett dalszövege pedig így szól: „Az igaz hitben végig megmaradgyunk / Noha ez földön szükség nyomorognunk / Sok gyalázatot érette szenvednünk / Azután meghalunk.”